

СЕМІНАР 2.

Беларусь у складзе Расійскай імперыі.

1. Падзелы Рэчы Паспалітай. Беларусь увайшла ў склад Расійскай імперыі ў выніку падзелаў Рэчы Паспалітай, аслабленнем якой скарысталіся суседнія краіны. Расія, Аўстрыя і Прусія неаднаразова вылучалі розныя праекты раздзялення дзяржавы. Гэтаму садзейнічала супрацьстаянне розных магнацка-шляхецкіх груп унутры Рэчы Паспалітай, якія шукалі дапамогі за межамі сваёй краіны. Прыхільнікі рэформ і ўмацавання дзяржавы падтрымалі абранне ў 1764 г. каралём Рэчы Паспалітай Станіслава Аўгуста Панятоўскага. Намер правесці рэформы выклікаў незадаволенасць значнай часткі магнатаў і суседніх краін, якія выкарысталі для ўмяшання ва ўнутраныя справы Рэчы Паспалітай дысідэнцкае пытанне (пытанне аб становішчы некатолікаў). Пры падтрымцы Расіі і Прусіі былі створаны Слуцкая (праваслаўная) і Торуньская (пратэстанцкая) канфедэрацыі, якія пры дапамозе расійскіх войскаў дабіліся прыняцця сеймам Рэчы Паспалітай у 1768 г. рашэння аб ураўнаванні ў правах католікаў і дысідэнтаў. Адначасова былі пацверджаны вольнасці шляхты. Гарантам прынятых рашэнняў выступала Расія. Шляхта, якая была незадаволена прынятымі рашэннямі і згодніцкай палітыкай Станіслава Аўгуста Панятоўскага, стварыла ў 1768 г. Барскую канфедэрацыю. Справа дайшла да ўзброенай барацьбы, аднак барскія канфедэраты пацярпелі паражэнне. Знясіленая анархіяй і ваеннымі дзеяннямі Рэч Паспалітая ў хуткім часе стала ахвярай сваіх больш моцных суседзяў. У 1772 г. у Пецярбургу было падпісана пагадненне паміж Аўстрыяй, Прусіяй і Расійскай імперыяй, паводле якога кожная з краін атрымала частку тэрыторыі Рэчы Паспалітай. У склад Расійскай імперыі ўвайшла ўсходняя частка Беларусі. Першы падзел прымусіў больш актыўна дзейнічаць прыхільнікаў рэформ у Рэчы Паспалітай, якія спрабавалі змяніць у лепшы бок сітуацыю ў краіне, стварыць умовы для змен у эканамічнай і палітычнай сферах. Было абмежавана выкарыстанне права «ліберум вета», створана Адукацыйная камісія і інш.

У 1788–1792 гг. працаваў Чатырохгадовы сейм, на якім вельмі актыўнымі былі рэфарматары. 3 мая 1791 г. адбылося прыняцце Канстытуцыі, якая істотна змяніла дзяржаўны лад Рэчы Паспалітай. Уводзілася спадчынная манархія, умацоўвалася цэнтральная ўлада, адмянялася права «ліберум вета», забаранялася стварэнне канфедэрацый. Рэч Паспалітая станавілася ўнітарнай дзяржавай, што фактычна вяло да ліквідацыі дзяржаўнасці Вялікага Княства Літоўскага. Прыняцце Канстытуцыі выклікала незадаволенасць як унутры краіны, асабліва сярод магнатаў і часткі шляхты, так і з боку суседніх краін, якія не жадалі ўмацавання Рэчы Паспалітай. Шляхта Вялікага Княства Літоўскага была незадаволена фактычнай ліквідацыяй яго самастойнасці. Праціўнікі рэформ аб'ядналіся ў 1792 г. у Таргавіцкую канфедэрацыю, якую падтрымала Расія. Армія Рэчы Паспалітай не змагла супрацьстаяць аб'яднаным сілам расійскіх войскаў і таргавічан. У выніку перамогі канфедэратаў былі ліквідаваны рашэнні Чатырохгадовага сейма і Канстытуцыя 1791 г. Услед за гэтым у студзені 1793 г. была заключана пруска-

расійская дамова аб чарговым падзеле Рэчы Паспалітай. У склад Расійскай імперыі ўвайшла цэнтральная частка Беларусі.

У Рэчы Паспалітай другі падзел выклікаў шок і імкненне з боку эліт знайсці шляхі да захавання і адраджэння дзяржавы. Найбольш радыкальныя з іх імкнуліся дасягнуць мэты праз паўстанне. Узброенае выступленне пачалося ў сакавіку 1794 г. у Кракаве. Кіраўніком яго стаў ураджэнец Беларусі Т. Касцюшка. Мэтай паўстання стала аднаўленне Рэчы Паспалітай у межах 1772 г. і працяг рэформ. На тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага ўзброеныя дзеянні пачаліся ў красавіку і працягваліся да верасня. Тут паўстанцаў узначаліў Я. Ясінскі. У падаўленні паўстання прынялі ўдзел узброеныя сілы Аўстрыі, Расіі, Прусіі. Пасля яго паражэння ў хуткім часе (1795 г.) адбыўся апошні раздзел Рэчы Паспалітай. Заходнія землі Беларусі ўвайшлі ў склад Расійскай імперыі.

Падзелы Рэчы Паспалітай прывялі да таго, што адной з галоўных праблем палітыкі еўрапейскіх краін XIX – пачатку XX ст. стала «польскае пытанне» – праблема аднаўлення дзяржаўнасці на землях, якія ўваходзілі ў склад гэтай дзяржавы. Вакол яе пастаянна ўзнікалі палітычныя і ўзброеныя канфлікты. Уваходжанне беларускіх зямель у склад Расійскай імперыі адкрыла новы этап у айчыннай гісторыі. На гэтым этапе адбыліся лёсавызначальныя змены, якія акрэслілі абрысы сучаснай беларускай нацыі, кірунак фарміравання элементаў грамадзянскай супольнасці. Гэта быў час рэформ і контррэформ, які на тэрыторыі Беларусі набыў адметнасць з-за спроб ураду Расійскай імперыі вырашыць нацыянальнае пытанне і прымушаў пастаянна змагацца супраць польскіх уплываў. Абзначаны кірунак урадавай палітыкі наклаў адбітак нават на сацыяльна-эканамічныя мерапрыемствы, вырашэнне сялянскай справы. Беларусь адносілася ў той час да ліку рэгіёнаў Расійскай імперыі, дзе нацыянальнае пытанне стаяла найбольш востра, але ўласна беларускі аспект у ім займаў нязначнае месца. У другой палове XIX ст. фактычна адбылася канчатковая ломка той сацыяльнай сістэмы грамадства ў Беларусі, якая сфарміравалася на старашляхецкіх традыцыях ВКЛ і Рэчы Паспалітай і прадаўжала ў значнай ступені функцыянаваць у першай палове стагоддзя.

Русіфікацыя і дэпаланізацыя. Урад Расійскай імперыі не разглядаў беларусаў як самастойны народ, які мог прэтэндаваць на ўласную этнапалітычную адметнасць. Адсутнасць уласнай непаланізаваанай эліты ўспрымайлася ўрадавымі коламі як сведчанне неразвітасці высокай культуры і мовы, з якімі патрэбна было лічыцца. Накірунак урадавай палітыкі наклаў адбітак на панаваўшы сярод расійскіх эліт погляд на беларусаў як на «рускіх». Тым не менш, у канцы XVIII – пачатку XIX ст. расійскія ўлады дастакова ляляна паставіліся да ўзмацнення польскага грамадска-культурнага руху на беларускіх землях. Створаны ў 1803 г. Віленскі ўніверсітэт у хуткім часе стаў польскім па свайму духу. Адначасова ён славіўся сваёй прафесурай і выпускнікамі, быў цэнтрам перадавой думкі. Тут аформіліся патрыятычныя студэнцкія арганізацыі філаматаў і філарэтаў, якія аказалі значны ўплыў на грамадскае жыццё таго часу. Амаль трэцяя частка студэнтаў прыняла ўдзел у

паўстанні 1830—1831 гг., што і вырашыла лёс універсітэта. Ён быў зачынены і расійскія ўлады больш не дапускалі магчымасці аднаўлення ўніверсітэцкай адукацыі на тэрыторыі Беларусі.

Пасля паўстання 1830—1831 гг. былі зроблены пэўныя крокі да абмежавання польскіх і ўзмацнення расійскіх уплываў. Да 1840 г. было канчаткова спынена дзеянне Статута Вялікага Княства Літоўскага на тэрыторыі Беларусі і ўведзена расійскае заканадаўства. У 1831 г. расійскі ўрад узмацніў працэс «разбору шляхты» — вырашэння пытання аб прыналежнасці да вышэйшага саслоўя шматлікай шляхты, якая праяўляла высокую сацыяльную актыўнасць і была носьбітам гістарычных традыцый Рэчы Паспалітай. З 1831 да 1848 гг. у якасці дарадчага органа пры імператары дзейнічаў Камітэт Заходніх губерняў, які разглядаў праекты адміністрацыйных і палітычных мерпрыемстваў у дачыненні да Беларусі, Літвы і Правабярэжнай Украіны з мэтай іх інтэграцыі ў агульнаімперскую прастору. Аднак рэалізаваць гэту задачу расійскаму ўраду не ўдалося да паўстання 1863 г., тым больш, што амаль да сярэдзіны XIX ст. ва ўрадавых колах і арыстакратычных салонах Пецярбурга нярэдка Беларусь разглядалася як частка Польшчы.

У завершаным выглядзе палітыка русіфікацыі аформілася пасля падаўлення паўстання 1863—1864 гг., якое стала важным этапам у эвалюцыі урадавай палітыкі на тэрыторыі Беларусі, фарміравання грамадска-палітычнага руху і думкі. Пасля яго задушэння становіцца менш адчувальным уплыў польскага дэмакратычнага асяродку. У польскім грамадстве пашырылася новая ідэалагічная і грамадская плынь, якая атрымала назву «варшаўскі пазітывізм». Яе прыхільнікі ставілі першачарговую задачу эканамічнага развіцця Польшчы з мэтай ўзбагачэння нацыі. Барацьба за нацыянальнае вызваленне адкладвалася на аддаленую перспектыву. Расійскія ўрадавыя колы і грамадская думка схіліліся ў гэты час да канцэпцыі агульнарускай нацыі, у склад якой уключылі вялікаросаў, маларосаў і беларусаў. У сувязі з гэтым актуальным стаў мэтанакіраваны адрыв насельніцтва беларускіх губерняў ад гістарычнай традыцыі Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай, настойлівая рэалізацыя ўніфікацыйных мерапрыемстваў і часам добраахвотная русіфікацыя ў межах мадэрнізацыйнай перспектывы.

Пасля паўстання 1863--1864 гг. беларускія і літоўскія губерні расійскімі ўрадавымі коламі разглядаліся як рэгіён, дзе адбывалася найбольш жорсткае супрацьстаянне польскім уплывам. Русіфікатарскі курс тут некалькі адрозніваўся ад этнічна польскіх зямель. Расійскія чыноўнікі, рэалізоўваючы ўрадавыя мерапрыемствы па ўмацаванні імперскіх пазіцый ў Царстве Польскім, ніколі не ставілі задачу знішчэння польскай мовы і культуры. На тэрыторыі заходніх губерняў сітуацыя выглядала некалькі інакш. Урадавыя колы ў сваім змаганні супраць польскіх уплываў разлічвалі на падтрымку беларускага сялянства, але добра разумелі, што калі сельскі жыхар дасягаў ступені заможнасці вышэй сярэдняй, то часта ўспрымаў мадэль паводзін польскай эліты.

2. Паўстанні 1830–1831 і 1863–1864 гг. на тэрыторыі Беларусі. У лістападзе 1830 г. у Варшаве пачалося паўстанне, кіраўнікі якога ставілі за мэту аднаўлення Рэчы Паспалітай у межах 1772 г. Вясной 1831 г. паўстанне ахапіла Літву і Заходнюю Беларусь. Віленскі цэнтральны паўстанцкі камітэт як кіраўнічы орган узброенай барацьбы не змог цалкам кансалідаваць дзеянні паўстанцкіх атрадаў. Па сацыяльным складзе паўстанне насіла пераважна шляхецкі характар. Сялянства слаба ўдзельнічала ў паўстанцкім руху, паколькі не бачыла ў ім вырашэння сваіх сацыяльных праблем. З тэрыторыі Польшчы ў Беларусь і Літву былі накіраваны узброеныя атрады, якія павінны былі стаць ядром паўстанцкага руху. Аб'яднаныя сілы паўстанцаў 19 чэрвеня 1831 г. спрабавалі захапіць Вільню, аднак беспаспяхова. Пасля гэтага паўстанне пайшло на спад і ў жніўні было практычна падаўлена. Яго ўдзельнікі былі рэпрэсіраваны, сотні з іх высланы, многія эмігрыравалі. Зямельныя ўладанні паўстанцаў былі канфіскаваны. Пасля падаўлення паўстання расійскімі ўладамі быў рэалізаваны комплекс мерапрыемстваў, якія быў накіраваны на ўніфікацыю заходніх губерняў да стандарта ўласна рускіх губерняў. Аднак рэпрэсіі не вырашылі нацыянальнае пытанне ў Расійскай імперыі і не змаглі спыніць польскі патрыятычны і рэвалюцыйна-дэмакратычны рух, які становіцца з часам больш радыкальным.

Канец 50-х — пачатак 60-х гг. XIX ст. вызначыліся новым уздымам польскага нацыянальна-вызваленчага руху, які ахапіў Польшчу, Беларусь і Літву. Кульмінацыяй яго стала паўстанне 1863—1864 гг. Напярэдадні ў патрыятычным асяродку аформіліся два крылы, за якімі замацаваліся назвы

«белыя» і «чырвоныя». Белыя выступалі супраць паўстання як сродку вырашэння задач нацыянальнага руху, разлічвалі дасягнуць асноўнай мэты — аднаўлення Рэчы Паспалітай у межах 1772 г. з уключэннем у яе склад Беларусі, Літвы і Правябярэжнай Украіны — шляхам дыпламатычнага націску заходнееўрапейскіх краін на расійскі ўрад. У адрозненне ад «белых»

«чырвоныя» імкнуліся да ўздому нацыянальна-вызваленчага паўстання. Падзел на «белых» і «чырвоных» быў характэрны для тагачаснага грамадска-палітычнага жыцця Беларусі і Літвы.

Для падрыхтоўкі і кіраўніцтва паўстаннем «чырвоныя» вясной 1862 г. стварылі ў Варшаве Цэнтральны нацыянальны камітэт (ЦНК). Летам 1862 г. у Вільні быў арганізаваны Літоўскі правінцыяльны камітэт (ЛПК), які непасрэдна займаўся падрыхтоўкай паўстання ў Беларусі і Літве. У склад ЛПК уваходзілі Л. Звяждоўскі, Я. Козел-Паклеўскі, Б. Длускі, З. Чаховіч, К. Каліноўскі і інш. У пачатку 1860-х гг. былі створаны мясцовыя рэвалюцыйныя арганізацыі: гродзенская, мінская, навагрудская і інш. «Левую» частку паўстанцаў у Беларусі ўзначальваў Кастусь Каліноўскі (1838—1864). Разам з В. Урублеўскім і Ф. Ражанскім К. Каліноўскі ў 1862—1863 гг. выдаваў на беларускай мове лацінскім шрыфтам газету «Мужыцкая праўда» (усяго выйшла 7 нумароў). Газета растлумачвала сялянам характар адмены прыгоннага права, заклікала іх не верыць цару і «з мужыкамі зпад Варшавы... і ўсёй Расіі» са зброяй у руках ісці здабываць «сапраўдную волю і зямлю». З кастрычніка 1862 г. К. Каліноўскі ўзначаліў ЛПК.

Паўстанне пачалося раней вызначанага патрыятычнымі арганізацыямі тэрміну,

у студзені 1863 г. у Варшаве, што стала нечаканасцю для рэвалюцыянераў Беларусі і Літвы. У спецыяльнай адозве ЦНК заклікаў насельніцтва Беларусі і Літвы далучыцца да руху. Паўстанне было для ўлад таксама нечаканым. Тактыка баявых дзеянняў, прынятая паўстанцамі, была непадобнай да падзей 1830—1831 гг., калі расійскія войскі мелі справу з рэгулярнай арміяй, сфарміраванай польскім паўстанцкім урадам. У час паўстання 1863—1864 гг. расійскія ўзброеныя сілы сутыкнуліся з тактыкай партызанскай вайны. Асноўнай баявой адзінкай паўстанцаў выступаў невялікі атрад, выяўленне і знішчэнне якога ва ўмовах лясістай і балоцістай мясцовасці беларускіх губерняў было дастаткова складанай задачай. Заклапочанасць выклікалі і дыверсіі паўстанцаў у тыле расійскай рэгулярнай арміі.

1 лютага 1863 г. ЛПК пасля дзесяцідзённага роздуму і ацэнкі сітуацыі звярнуўся да насельніцтва Беларусі і Літвы з заклікам узняцца на ўзброеную барацьбу і падтрымаць паўстанне ў Польшчы. У сваім маніфесце ён прадубліраваў праграмныя дакументы польскага кіраўніцтва. Усе жыхары абвешчаліся вольнымі і раўнапраўнымі. ЛПК абвясціў сябе Часовым урадам Літвы і Беларусі на чале з К. Каліноўскім. Першыя паўстанцкія атрады ў заходніх паветах Беларусі з'явіліся ў канцы студзеня 1863 г. з Царства Польскага. Мясцовыя фарміраванні пачалі стварацца ў сакавіку-красавіку. Найбольш актыўна дзейнічалі паўстанцы на тэрыторыі Гродзенскай і Віленскай губерняў. У раёне Белавежскай пушчы паўстанцкі атрад стварыў В. Урублеўскі, які стаў ваеначальнікам Гродзенскай губерні. У Кобрынскім павеце ўзняў узброеную барацьбу Р. Траўгут — будучы дыктатар паўстанцаў у Польшчы. У Навагрудскім павеце дзейнічаў атрад У. Борзабагатага, на Міншчыне — А. Трусава і г. д. Аднак агульнага плана дзеяння паўстанцаў не было, адсутнічалі ўзаемадзеянне і ўзаемадапамога паміж атрадамі. Частка іх была знішчана царскімі войскамі яшчэ на стадыі фарміравання, іншыя — бяздзейнічалі, не хапала зброі і г. д. Найбольшага поспеху дамогся атрад Л. Звяждоўскага, які ў ноч на 24 красавіка захапіў г. Горкі. Яго падтрымалі студэнты Горы-Горацкага земляробчага інстытута, які за гэта пазней быў зачынены.

На тэрыторыі Віцебскай, Мінскай і Магілёўскай губерняў паўстанне не атрымала развіцця. Да канца вясны на ўсходзе Беларусі яно было задушана. Толькі ў Гродзенскай губерні паўстанцы працягвалі ўпарта супраціўляцца. Найбольш буйныя сутычкі адбыліся каля мястэчка Мілавіды Слонімскага павета, дзе да 20 мая сабралася некалькі атрадаў паўстанцаў — усяго каля 800 чалавек. На тэрыторыі Беларусі з лютага па жнівень 1863 г. адбылося 46 баёў і сутычак паўстанцаў з урадавым войскам.

Сярод кіраўнікоў нацыянальна-вызваленчага руху адсутнічала адзінства, разгарнулася барацьба за ўладу. У Вільні «белымі» пры падтрымцы былога прадстаўніка Варшавы у ЛПК Н. Дзюлерана быў створаны Аддзел кіравання правінцыямі Літвы, які варшаўскі цэнтр прызнаў адзіным кіруючым органам у Беларусі і Літве. ЛПК быў распушчаны. К. Каліноўскі, радыкалізм і аўтарытэт якога не задавальняў «белых», быў адхілены ад кіраўніцтва і накіраваны паўстанцкім камісарам у Гродзенскую губерню. Аддзел кіравання правінцыямі

Літвы імкнуўся паралізаваць мерапрыемствы

«чырвоных». У склад мясцовых паўстанцкіх органаў былі ўведзены прыхільнікі «белых».

Расійскім урадам былі кінуты буйныя сілы для падаўлення паўстання. У маі 1863 г. замест больш ліберальнага У.І. Назімава віленскім генерал-губернатарам з неабмежаванымі паўнамоцтвамі быў прызначаны М.М. Мураўёў, які атрымаў прозвішча «вешальнік» за бязлітасную расправу з удзельнікамі паўстання. Паралельна М. Мураўёў правёў шэраг мерапрыемстваў, якія павінны былі перацягнуць сялян на бок урада. Рэалізаваны былі значныя змены ва ўмовах адмены прыгоннага права ў беларускіх і літоўскіх губернях. Мясцовым органам улады забаранялася выкарыстоўваць супраць сялян узброеную сілу. Сялян сталі запрашаць да нагляду за «польскімі» памешчыкамі, паўстанцамі. Пачатак паўстання, мэты і лозунгі польскіх рэвалюцыянераў не знайшлі падтрымкі ў асноўнай часткі расійскай грамадскасці, выклікалі небывалы ўздым вялікадзяржаўнага шавінізму. Жорсткімі рэпрэсіўнымі мерамі адміністрацыя віленскага генерал-губернатара прымусіла многіх мясцовых памешчыкаў і вышэйшае каталіцкае духавенства адмовіцца ад падтрымкі паўстання.

У сваю чаргу кіраўніцтва паўстаннем не зрабіла рэальных крокаў у бок сялянства з мэтай прыцягнуць яго ў шэрагі змагароў. Па сацыяльнаму складу ўдзельнікаў паўстанне было шляхецкім. У чэрвені 1863 г. былі арыштаваны многія члены Аддзела кіравання правінцыямі Літвы, некаторыя пакінулі свае пасады і эмігрыравалі. У склад Аддзела былі ўведзены К. Каліноўскі і І. Малахоўскі. Кіраўніцтва паўстаннем зноў перайшло ў рукі «чырвоных». У мясцовыя паўстанцкія арганізацыі былі прызначаны новыя кіраўнікі, але рэальных поспехаў дасягнуць не ўдалося. У канцы жніўня 1863 г. варшаўскае кіраўніцтва прыняло рашэнне аб спыненні ваенных дзеянняў. Асобныя паўстанцы ў Беларусі працягвалі барацьбу яшчэ восенню 1863 г. Летам 1864 г. была ліквідавана апошняя паўстанцкая арганізацыя ў Навагрудскім павеце. К. Каліноўскі планаваў зноў узняць паўстанне вясной 1864 г., але ў студзені ён быў арыштаваны, а ў сакавіку пакараны смерцю на Лукішскай плошчы ў Вільні. Знаходзячыся ў турме, К. Каліноўскі напісаў і перадаў на волю «Лісты з-пад шыбеніцы». Паўстанне 1863—1864 гг. змяніла на наступныя дзесяцігоддзі ход грамадска-культурных працэсаў. Істотнае ўзмацненне русіфікацыі пасля падаўлення паўстання стала штуршком для пошукаў самаідэнтыфікацыі сярод інтэлігенцыі Беларусі. Нават мясцовыя праваслаўныя чыноўнікі, сутыкнуўшыся з калегамі, прыбыўшымі з вялікарускіх губерняў, успрымалі сваю этнічную адметнасць, у тым ліку праз часам недобрачылівае стаўленне да прыезджых. Невыпадковым стаў паступовы заняпад сярод адукаванага грамадства ідэй «ліцвінскага» патрыятызму і пашырэнне самаўсведамлення беларускай нацыі ў сучасным яе разуменні.

3. Фарміраванне беларускай нацыянальнай ідэі ў XIX – пачатку XX ст. Часопіс “Гоман”.

Беларускі нацыянальна-культурны рух, паводле аднаго вобразнага параўнання, узрастаў паміж спрэчкамі расійскіх і польскіх шавіністаў за

ідэалагічна-культурнае і эканамічнае панаванне на тэрыторыі краю. У асяроддзі выкладчыкаў і студэнтаў Віленскага ўніверсітэта ў 1810-х – пачатку 1820-х гг. пачалі з’яўляцца парасткі ідэй будучага беларускага нацыянальнага адраджэння. Прафесары Віленскага ўніверсітэта М. Баброўскі, І. Даніловіч паклалі пачатак збірання і вывучэння помнікаў беларускага пісьменства XVI–XVII стст. Яны садзейнічалі абуджэнню цікавасці да гісторыі, культуры, вуснай народнай творчасці беларусаў- студэнтаў – сяброў таварыстваў філаматаў і філарэтаў, перш за ўсё Я. Чачота, Т. Зана і інш. Беларуская інтэлігенцыя таго часу фарміравалася пераважна з выхадцаў духавенства і збяднелай шляхты.

У 1817 г. з’явілася першая навуковая публікацыя, прысвечаная беларускай народнай культуры. У 1822 г. **К.Ф. Калайдовіч** надрукаваў у «Трудах общества любителей российской словесности» артыкул «О белорусском наречии», у якім адзначаў асобнасць беларускай мовы ад рускай. Вядомы чэшскі славіст П. Шафарык у 1842 г. выдаў даследаванне «Славянскі народнапіс», дзе ўпершыню пазначыў тэрыторыю пашырэння беларускай мовы. У сваёй кнізе «Путешествие по Полесью и Белорусскому краю» П. Шпілеўскі акрэсліў ідэю аб чысціні беларускай мовы, яе блізкасці да старажытнай славянскай, пазбаўленасці іншамовных уплываў. У сярэдзіне XIX ст. асобныя творы на беларускай мове стварылі Я. Чачот, Я. Баршчэўскі, А. Рыпінскі, У. Сыракомля. Беларуская мова стала асноўнай для творчасці В. Дуніна-Марцінкевіча. Вялікае значэнне для абуджэння нацыянальнай самасвядомасці мела дзейнасць шматлікіх збіральных і даследчыкаў фальклору, лінгвістаў, гісторыкаў, этнографікаў. У другой палове XIX – пачатку XX ст. з’явіліся грунтоўныя працы І. Насовіча, М. Нікіфароўскага, Е. Раманава. Я. Карскага, М. Доўнара-Запольскага і інш., з выдання якіх пачынаецца развіццё навуковага беларусазнаўства. Стадыя нацыянальнай агітацыі, звязаная з пашырэннем нацыянальнай свядомасці ў больш шырокія слаі насельніцтва, пачынаецца ў 80-х гг. XIX ст., найперш з дзейнасці народніцкай сацыяльна-рэвалюцыйнай арганізацыі «Гоман» і выдання аднаіменнага гектаграфічнага часопіса (1884 г.), беларускіх студэнцкіх арганізацый у Пецярубургу, Маскве.

У пачатку 80-х гг. XIX ст. узнікла беларуская народніцкая арганізацыя ў Пецярубургу. Ініцыятарам выступіла беларускае зямляцтва пры ўніверсітэце. У 1881 г. ім быў падрыхтаваны зварот «Да беларускай моладзі», у якім інтэлігенцыя і студэнцтва заклікаліся да шырокай грамадскай дзейнасці на карысць Беларусі. З ліберальна-народніцкіх пазіцый былі падрыхтаваны і надрукаваны на гектаграфічным псеўданімам Даніла Баравік «Лісты аб Беларусі» (снежань 1882 г.). Даніла Баравік лічыў, што інтэлігенцыя павінна быць рухавіком народа на шляху яго прагрэсіўнага развіцця пры дапамозе сродкаў, якія адпавядалі ўмовам жыцця людзей і дапамагалі хуткаму фарміраванню самасвядомасці і грамадзянскай волі. З гэтага сцвярджэння ён выводзіў асноўную задачу інтэлігенцыі Беларусі — культурна-асветніцкую: перш за ўсё, вывучэнне быту, звычаяў, традыцый, культуры, гісторыі беларускага народа. У адказ на іх з’явілася ў студзені 1884 г. «Пасланне да

землякоў-беларусаў», падпісанае псеўданімам Шчыры беларус, дзе ставілася задача барацьбы за звяржэнне самадзяржаўя. На думку аўтара гэтага публіцыстычнага твора, неабходна пазбавіцца ад ўсіх перашкод, якія стварае расійскае самаўладства на шляху новых ідэй, нацыянальнага і сацыяльнага вызвалення Беларусі. У гэты час з ініцыятывай аб'яднання ўсіх народніцкіх гурткоў Беларусі выступіла група «Гоман» у Пецярбургу, якая выпусціла два нумары аднайменнага перыядычнага органа. Арганізацыя ўтварылася па ініцыятыве і пад кіраўніцтвам былых удзельнікаў Віцебскага рэвалюцыйнага гуртка А. Марчанкі і Х. Ратнера. У склад групы ўваходзілі М. Стацкевіч, У. Крупскі і інш. Яны падтрымлівалі сувязі з гурткамі Мінска, Магілёва, Віцебска і Гродна.

Гоманаўцы ўпершыню заявілі аб асобнасці беларускай нацыі і самастойных задачах беларускага нацыянальнага руху. Аўтарамі-выдаўцамі «Гомана» ў якасці цэнтральнай аб'яднальнай ідэі была прызнана задача абуджэння этнічнай самасвядомасці, нацыянальнага і сацыяльнага вызвалення народа. «Вялікая і святая задача беларускай інтэлігенцыі, — адзначалася ў першым нумары «Гомана», — разварушыць магутныя сілы свайго народа, накіраваць прыпыненае прагрэсіўнае развіццё яго, даць яму магчымасць праявіць свой нацыянальны геній...». Аднак утварыць адзіную арганізацыю прыхільнікам «Гомана» так і не ўдалося.

5. Рэвалюцыйныя падзеі 1905–1907 гг. у Беларусі. У канцы 1904 г. у Расійскай імперыі абвастралася палітычная барацьба. Пачатак рэвалюцыі непасрэдна звязаны з расстрэлам 9 студзеня 1905 г. у Пецярбургу масавага мірнага шэсця рабочых, якія накіроўваліся да Зімовага палаца з петыцыяй аб паляпшэнні свайго становішча. Гэта падзея адразу ж знайшла водгук на тэрыторыі Беларусі, дзе студзеньскія палітычныя стачкі ахапілі 25 гарадоў і мястэчак, у іх удзельнічалі больш за 33 тыс. рабочых. Акрамя таго, адбыліся

22 вулічныя дэманстрацыі, 44 масавыя сходы, якія часам суправаджаліся ўзброенымі сутычкамі з паліцыяй і вайсковымі патрулямі. З улікам усіх выступленняў антыўрадавы рух ахапіў 30 гарадоў і мястэчак. Ужо 11–17 студзеня прайшлі акцыі пратэсту ў Мінску. Яны ахапілі большасць фабрык і заводаў горада, прыватныя друкарні і рамесніцкія майстэрні. З 12 студзеня пачаліся сходы і мітынгі ў Гомелі. 16 студзеня забастоўка тут набыла агульнагарадскі размах, аднак да яе не далучыліся рабочыя самага вялікага прадпрыемства – чыгуначных майстэрняў. Усяго ў горадзе баставала каля 4 тыс. чалавек. У Смаргоні 13 студзеня забаставала каля 3 тыс. чалавек. Агульнагарадскія стачкі адбыліся таксама ў Гродна, Брэсце, Мазыры, Ашмянах і інш.

У лютым – сакавіку 1905 г. хваля палітычных выступленняў знізілася, пераважалі забастоўкі з эканамічнымі патрабаваннямі. Новы ўздым палітычнага рабочага руху быў звязаны са святкаваннем 1 мая. У красавіку – чэрвені ён ахапіў 56 гарадоў і мястэчак Беларусі. Колькасць удзельнікаў палітычных забастовак дасягнула 100 тыс. чалавек. Больш настойлівай у гэты

час стала і эканамічная барацьба працоўных. У многіх выпадках наёмныя работнікі дабіваліся скарачэння рабочага дня да 9–10 гадзін, істотнага павелічэння заробтнай платы і інш. Летам 1905 г. адбыліся палітычныя стачкі ў Мінску, Гомелі, Бабруйску, Брэсце, Гродна.

Разгарнуўся таксама сялянскі рух. У студзені – сакавіку 1905 г. адбыліся 53 сялянскія выступленні. Аднак формы іх засталіся большай часткай традыцыйныя, пераважалі парубкі панскіх лясоў. У чэрвені 1905 г. адбылося ўжо 175 сялянскіх выступленняў. Шырокі размах набылі забастоўкі сельскагаспадарчых рабочых у Мінскім, Бабруйскім, Рэчыцкім, Слуцкім, Брэсцкім паветах і інш.

Восенню 1905 г. адбыўся чарговы ўздым рабочага руху. У кастрычніку 1905 г. адбылася палітычная стачка, якая ахапіла амаль усю Расійскую імперыю. Актыўна яе падтрымалі чыгуначнікі, спыніўся рух цягнікоў на 26 магістралях. Стачка суправаджалася мітынгамі, сходамі, дэманстрацыямі. У Беларусі рэвалюцыйны рух падтрымалі, перш за ўсё, чыгуначнікі і рабочыя буйных прадпрыемстваў. Актыўна разгортваліся падзеі ў Мінску. З 12 кастрычніка штодзённа на прывакзальнай плошчы і ў памяшканні вакзала адбываліся мітынгі. Амаль адначасова з рабочымі і навучэнцамі Мінска ў стачку ўключыліся чыгуначнікі Оршы, рабочыя Гомеля. 13 кастрычніка стачка ў Гомелі стала ўсеагульнай. У стачачную барацьбу ўключыліся таксама і чыгуначнікі Пінска, Баранавіч, Лунінца. Для кіраўніцтва рухам выбіраліся стачачныя камітэты. 17–19 кастрычніка да стачкі далучыліся рабочыя Магілёва, Віцебска, Гродна, Брэста.

Кастрычніцкая палітычная стачка прымусіла ўрад пайсці па шляху рэфармавання дзяржаўнага ладу. Мікалай II даручыў падрыхтаваць тэкст Маніфеста, які быў падпісаны **17 кастрычніка 1905 г.** У дакуменце прадугледжвалася прадастаўленне насельніцтву свабоды слова, сумлення, саюзаў і сходаў. Ствараўся парламент з правам заканадаўчай ініцыятывы, без адабрэння якога не мог мець сілу ні адзін закон. За імператарам захоўвалася права распусцаць Думу і накладваць вета на яе рашэнні.

Адразу пасля падпісання Маніфеста 17 кастрычніка да насельніцтва Беларусі дайшлі чуткі аб дараваных свабодах. У Мінску 18 кастрычніка на плошчы Віленскага вакзала быў арганізаваны мітынг, куды сабраліся каля 15–

20 тыс. маніфестантаў. Мітынг быў расстраляны з санкцыі мінскага губернатара П. Курлова, загінула да 100 чалавек, паранена каля 300 чалавек. Раніцай

Узмацненне рэпрэсіўных мерапрыемстваў з боку ўрада не спыніла рэвалюцыйны рух, аднак значна яго аслабіла. У другой палове 1906 г. назіраўся спад рабочага руху, адбыліся толькі тры палітычныя стачкі. Эканамічная барацьба аднак прадаўжалася быць выніковай, заканчвалася ў асноўным на карысць рабочых. У жніўні-верасні 1906 г. прыблізна напалову скарацілася колькасць сялянскіх выступленняў.

У пачатку 1907 г. паглыбіўся спад у рабочым руху.

У 1907 г. назіралася стомленасць і расчараванне шырокіх народных мас

рэвалюцыйным рухам, яго вынікамі. 3 чэрвеня 1907 г. Мікалай II распусціў Думу і адначасова насуперак палажэнням уласнага Маніфеста ад 17 кастрычніка, а таксама Асноўных законаў Расійскай імперыі, змяніў выбарчы закон. Паводле Маніфеста ад 3 чэрвеня права адмяняць выбарчыя законы і выдаваць новыя захоўвалася за імператарам. Гэта падзея апазіцыйнымі сіламі была расцэнена як дзяржаўны пераварот і стала завяршэннем рэвалюцыі.

5. “Наша ніва” і беларуская нацыянальная ідэя ў пачатку ХХ ст.

У апошнія дзесяцігоддзі ХІХ ст. сярод беларускай інтэлігенцыі ішла работа па фарміраванні беларускай нацыянальнай ідэі як асновы развіцця нацыянальна-культурнага руху, ідэалагічнай асновы нацыятворчых працэсаў. Дзеячы беларускага нацыянальнага руху апеліравалі да этнічнай культуры, мовы простага народа як важнейшых каштоўнасцей, абгрунтоўвалі неабходнасць адраджэння іх высокага статусу. Аднак нацыянальная агітацыя ўскладнялася недастатковай развітасцю сродкаў камунікацыі. Акрамя таго, вызначэнне этнічнай прыналежнасці беларускім сялянствам ускладнялася наяўнасцю некаторых стэрэатыпаў, звязаных з неабходнасцю засваення рускай ці польскай моў, з якімі звязвалася магчымасць сацыяльнага поспеху. Для многіх сялян уяўлялася бяспрэчнай перавага рускай і польскай культур над іх вясковай культурай і простаю мовай. Гэта часам выклікала насмешлівае стаўленне да ўсяго свайго вясковага, асабліва сярод тых, хто змог узняцца па сацыяльнай лесвіцы.

Фундаментам ідэалогіі беларускага вызваленчага руху стала публіцыстыка **Ф. Багушэвіча**. У прадмове да зборніка «Дудка беларуская», іншых творах ім дадзена гісторыка-філасофскае і мастацкае асэнсаванне лёсу беларускага народа, падкрэслена пераемнасць багатых дзяржаўна-палітычных традыцый Вялікага Княства Літоўскага з сучаснымі задачамі сацыяльнага і палітычнага вызвалення і культурнага адраджэння беларускага народа.

На пачатку 90-х гг. ХІХ ст. у Маскве і Пецярбургу дзейнічалі арганізацыі беларускага студэнцтва пад кіраўніцтвам А. Гурыновіча, М. Абрамовіча і інш. Вялікую ролю адыграла літаратурна-грамадская дзейнасць К. Каганца, А. Абуховіча і інш., краязнаўча-збіральніцкая праца Б. Эпімах-Шыпілы і г.д. Існавалі Гурток моладзі польска-літоўскай, беларускай і маларускай, Кружок беларускай народнай прасветы і культуры. Былі спробы выпуску нелегальнай газеты «Свабода», заснавання Рэвалюцыйнай партыі Белае Русі. У 1902–1903 гг. на аснове нацыянальна-асветніцкіх гурткоў вучнёўскай і студэнцкай моладзі адбылася палітычная самаарганізацыя беларускага нацыянальна-вызваленчага руху. Была створана Беларуская рэвалюцыйная грамада. Яе стваральнікамі і кіраўнікамі выступілі браты Антон і Іван Луцкевічы, Э. Пашкевіч, А. Бурбіс, К. Каганец (К. Кастравіцкі), В. Іваноўскі і інш. У снежні 1903 г. адбыўся I з’езд Грамады, дзе яна характарызавалася як сацыяльна-палітычная арганізацыя беларускага працоўнага народа і атрымала назву Беларуская сацыялістычная грамада. Было вырашана дабівацца для Беларусі краёвай аўтаноміі з сеймам у Вільні.

Глыбокія якасныя змены адбыліся ў нацыянальным руху ў час рэвалюцыі 1905–1907 гг. Са з’яўленнем беларускамоўнага легальнага друку («Наша доля», «Наша ніва», пазней «Беларус», «Лучынка» і інш.), пашырэннем прафесійных, грамадска-культурных аб’яднанняў і гурткоў (Беларускі настаўніцкі саюз, Гродзенскі гурток беларускай моладзі, Беларускі музычна-драматычны гурток і г. д.), заснаваннем выдавецкіх суполак, нацыянальных тэатральных калектываў узраслі новыя формы і кірункі нацыянальна-культурнага руху.

Вызначальнай рысай урадавай палітыкі на тэрыторыі Беларусі пасля падаўлення рэвалюцыі стаў вялікадзяржаўны імперскі шавінізм, ідэолагі і мясцовыя прапагандысты якога не дапускалі існавання самастойнай беларускай нацыі. Падзел яе праводзіўся па канфесійнай прыкмеце: праваслаўны – рускі, католік – паляк. У такіх умовах беларускі нацыянальны рух вымушаны быў адстойваць сваё права на існаванне, абараняцца ад націску расійскіх манархістаў і польскіх нацыяналістаў. Сферай яго актыўнасці была, перш за ўсё, культурна-асветніцкая дзейнасць. Фактычна ролю ідэйнага і арганізацыйнага цэнтра руху для многіх беларускіх культурна-асветніцкіх таварыстваў выконвала «Наша ніва», якая стала галоўнай мішэнню для цкавання, розных нападак і абвінавачванняў з боку расійскай і польскай рэакцыйнай прэсы. Насуперак абмежаванням папулярнасць і сувязі з падпісчыкамі ў «Нашай нівы» раслі. Яна знаходзіла водгук сярод вясковых і гарадскіх чытачоў.

«Наша ніва» штотыднёва выдавалася ў Вільні з лістапада 1906 г. да жніўня 1915 г. і фактычна склала цэлую эпоху ў фарміраванні беларускай нацыянальнай інтэлігенцыі, выпрацоўцы ідэалогіі нацыянальнага руху. Газета была заснавана братамі А. і І. Луцкевічамі, А. Уласавым, А. Пашкевіч (Цёткай) і інш. Выданне мела шырокую карэспандэнцкую сетку ва ўсіх кутках Беларусі, у многіх рэгіёнах Расіі, за мяжой. Вакол «Нашай нівы» аб’ядналіся аўтары розных веравызнанняў, палітычных поглядаў, якіх аб’ядноўвала жаданне нацыянальна-культурнага адраджэння Беларусі. Тут апублікавалі свае першыя творы многія беларускія пісьменнікі. Рэдакцыя стала месцам, куды прыходзілі мастакі, даследчыкі, музычныя і тэатральныя дзеячы і інш. Тэматыка і характар апублікаваных у газеце матэрыялаў былі вельмі разнастайнымі. Яна адгукалася на самыя розныя пытанні, асвятляла дзейнасць Дзяржаўнай Думы, судаў, паліцыі, правядзенне аграрных рэформ, жыццё сялянства, наёмных работнікаў, навінкі культурнага жыцця і многае іншае. Рэдакцыяй «Нашай нівы» была пакладзена аснова сістэматычнага выдання беларускіх кніг. Як своеасаблівыя дадаткі да газеты выходзілі «Календары», брашуры, зборнікі. У 1914–1915 гг. рэдактарам-выдаўцом «Нашай нівы» быў Я. Купала.

У 1910 г. намаганнямі нашаніўцаў пачаў выходзіць «Беларускі каляндар», які быў дастаткова папулярным сярод вясковых жыхароў. Тыраж яго дасягаў 20 тыс. экзэмпляраў. На аснове сельскагаспадарчага аддзела «Нашай нівы» у 1912 г. стаў выдавацца часопіс «Саха», рэдактарам якога быў А. Уласаў. З выданнем супрацоўнічалі вучоныя-спецыялісты і гаспадары-практыкі, якія

давалі свае парады і каментарыі па ўсіх галінах сельскай гаспадаркі. «Саха» атрымала прызнанне і ўзнагароды на сельскагаспадарчых выстаўках у Вільні і Мінску. У 1913 г. рэдакцыяй «Нашай нівы» у Мінску стаў выдавацца літаратурны штотыднёвык для моладзі «Лучынка», які рэдагавала Цётка. У Вільні ў студзені 1913 г. пачала выходзіць беларускамоўная штотыднёвая газета «Беларус». Друкавалася яна лацінкай пад рэдакцыяй А. Бычкоўскага і Б. Пачопкі. Газета імкнулася пераадолець рэлігійны раскол беларусаў, давесці, што «усе яны – адно племя, адзін народ».

У 1909 г. былі створаны «Гродзенскі гурток беларускай моладзі» і беларускі гурток студэнтаў Юр'еўскага ўніверсітэта, у 1911 г. – Беларускі музычна-драматычны гурток. Узнікаюць таксама Беларускі літаратурна-навуковы гурток студэнтаў Пецябургскага ўніверсітэта, Гурток беларусаў у Капылі, Гурток аматараў «Нашай нівы» у Мінскай духоўнай семінарыі, пашырэнне атрымліваюць аматарскія і прафесійныя беларускія тэатральныя пастаноўкі і многае іншае. Намаганьнямі І. Луцкевіча пры рэдакцыі «Нашай нівы» паступова ствараўся Беларускі музей, дзе былі сабраны многія ўнікальныя экспанаты. Усе гэтыя арганізацыі, культурна-асветніцкія мерапрыемствы былі звязаны паміж сабой духоўна і з'яўляліся сведчаннем росту творчых і інстытуцыянальных кантактаў прадстаўнікоў беларускай нацыяльнай інтэлігенцыі, разгортвання беларускага нацыянальна-культурнага руху.

У 1908–1911 гг. у Вільні дзейнічала беларускае выдавецкае таварыства «Наша хата», у 1906–1914 гг. – выдавецтвы «Мінчук», «Палачанін», «Саха», «Вясёлка». Аднак найбольш прыкметны ўклад у развіццё беларускай выдавецкай справы ў той час унесла суполка «Загляне сонца і ў наша аконца», якая была створана вясной 1906 г. у Пецябургу. Ужо ў 1906 г. яе намаганьнямі былі выдадзены «Беларускі лемантар, або першая навука чытання», «Першае чытанне для дзетак беларусаў». Характэрнай асаблівасцю беларускага нацыянальнага друку была параўнальна слабая дыферэнцыяцыя супрацоўнікаў па грамадска-палітычнай прыкмеце. У адных выданнях працавалі разам і сацыялісты, і лібералы, і будучыя хрысціянскія дэмакраты і інш. Усіх іх яднала прыналежнасць да беларускага нацыянальна-культурнага руху, агульнасць яго задач.

У 1913 г. у Віцебскім аддзяленні Маскоўскага археалагічнага інстытута А. Сапуноў пачаў чытаць курс лекцый па гісторыі Беларусі. В. Ластоўскі ў 1910 г. выдаў першы абагульняючы нарыс «Кароткая гісторыя Беларусі», дзе даў канцэптуальнае выяўленне нацыянальнай гісторыі. У пачатку ХХ ст. навуковае абгрунтаванне этнічнай свядомасці знайшло адлюстраванне ў фундаментальнай працы Я. Карскага «Беларусы» (Т. 1–3, 1903–1922 гг.), даследаваннях М. Доўнар-Запольскага і інш.

Беларускі нацыянальны рух набыў больш масавы характар у час Першай сусветнай вайны. Сацыяльныя ўзрушэнні аказалі значны ўплыў на працэсы этнічнай кансалідацыі.